

## ВПЛИВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НА ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ ПАМ'ЯТЕЙ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ (1991-2013)

### INFLUENCE OF INTELLIGENTSIA AND INTELLECTUALS ON OVERCOMING MEMORY CONFLICTS BETWEEN UKRAINE AND POLAND (1991-2013)

**Роїк Н.,**

кандидат політичних наук, докторант, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф.Кураса (Київ, Україна),  
e-mail: nrojik@gmail.com  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

**Royik N.,**

candidate of political science, doctoral candidate,  
Institute political and ethno-national studies. I. F. Kuras  
(Kyiv, Ukraine),  
e-mail: nrojik@gmail.com,  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

*Мета дослідження: простежити вплив суспільного рівня політики пам'яті на подолання конфліктів пам'яті в українсько-польському міждержавному співробітництві. Політика пам'яті сприяла активізації політичної та гуманітарної сфер українсько-польського співробітництва. Сьогодні процес розвитку європейського континенту неможливий без політики історичної пам'яті. Наголошено, що історична пам'ять в кінці ХХ - на початку ХХІ століття почала коригуватися інтелектуалами та інтелігенцією обох держав, а отже – проявився суспільний рівень дипломатії в історичному діалозі України та Польщі. Висновки: інтелектуали та громадські діячі відіграли важливу роль в конструюванні історичної пам'яті, налагодженні міжнаціонального діалогу та доклали зусиль в подоланні конфлікту пам'яті. Серед проблемних сторін реалізації політики історичної пам'яті України і Польщі варто виділити той факт, що інтелектуали (науковці, громадські діячі) недостатньо вплинули на переоцінку поглядів пересічних громадян та відповідно – досягнення загального міжнаціонального порозуміння, а також формування довіри у громадян до сусідів. Методологія. При написанні статті використано принципи науковості, системності, структурності та комплексного підходу. Дослідження на теоретичному рівні здійснено з допомогою методів індукції та дедукції, аналізу, синтезу та узагальнення, а також аналітичного, системного методів та методу порівняльного аналізу.*

**Ключові слова:** зовнішня політика, українсько-польська співпраця, політика пам'яті, примирення.

*Memory policy in the twentieth century promoted active cooperation in the political and humanitarian spheres of Ukrainian-Polish cooperation. Aim of the study: To trace the impact of the social level of memory politics and the resolution of memory conflicts on Ukrainian-Polish cooperation. Today, the development of the European continent is impossible without a policy of historical memory. It is emphasized that the historical memory of the late twentieth - early twentieth centuries began to be adjusted by the intellectuals and intelligentsia of both countries, and thus - the public level of diplomacy in the historical dialogue between Ukraine and Poland manifested itself. Conclusions: Intellectuals and the public have played an important role in the construction of historical memory, the establishment of inter-ethnic dialogue, and efforts have been made to overcome the conflict of memory. Among the problematic aspects of the implementation of the policy of historical memory of Ukraine and Poland is the fact that the intellectuals (scientists, public figures) did not sufficiently influence the re-evaluation of the views of ordinary citizens and, accordingly, the achievement of common international understanding, as well as the formation of citizens' trust in the neighbors. Methodology. The article uses principles of scientific, systematic, structural and complex approach. Research at the theoretical level was carried out using induction and deduction methods, analysis, synthesis and generalization, as well as analytical, systematic and comparative analysis methods.*

**Keywords:** foreign policy, Ukrainian-Polish cooperation, memory policy, reconciliation.

Ініціативи громадськості, спрямовані на покращення міжнаціональних відносин мають особливе значення в міжрегіональній співпраці. Саме від бажання суспільств співпрацювати та іти на компроміс і залежить, найбільшою мірою, ефективність міжнаціонального діалогу. Цілеспрямованим впливом на суспільство володіє інтелігенція, яка є невід'ємною частиною сучасного суспільства. Інтелігенція – носій гуманістичного знання, певної системи морально-етичних норм. Ця соціальна група закладає духовно-культурні основи суспільства і держави, творить пізнаваність та престиж регіонів і країн, формує світоглядні орієнтири міжлюдської співпраці. Беззаперечне значення діяльності інтелектуалів-науковців та еліт відіграє у подоланні стереотипних уявлень, які сформувалися історично.

Над переосмисленням сторінок історії, формуванням і значенням політики пам'яті в політичному житті на міждержавному рівні, роллю історичної спадщини в українсько-польських відносинах, аспектами міжнаціонального порозуміння в Європі, подолання стереотипів, а також над теоретико-методологічною основою вивчення історичної пам'яті працювали: Г. Мотика [2], Я. Грицак [3], Б. Осадчук [4], Т. Журженко [5], М. Маринович [6], М. Рябчук [7], Н. Яковенко [8], Є. Томпсон [9], Ф. Болъ [10], М. Генік [11], Н. Горська і С. Трохимчук [12]. Найбільш глибоко теоретичними і методологічними основами дослідження пам'яті займаються: П. Нора [13], М. Хальбвакс [14], П. Рекйор [15], П. Хаттон [16], А. Міллер [17].

Серед дослідників, котрі розглядали питання церкви і примирення, не приділялася увага ролі інтелігенції та інтелектуалів в подоланні конфлікту пам'яті в українсько-польському співробітництві. Саме цим аспектам буде приділена увага в статті.

Одне з найважливіших завдань, що стоїть перед народами України та Польщі – це привести наші знання, історичний досвід, оцінку конфліктних ситуацій та стереотипів до спільного знаменника системи європейських цінностей. Адже основними завданнями, які виникають у галузі суспільного виміру українсько-польських співпраці є: «Подолання міжнаціональних стереотипів минулого, інтенсифікація контактів на рівні неурядових громадських організацій, навчальних закладів, персональних стосунків, широке інформування населення про процеси, які відбуваються у двосторонніх відносинах через ЗМІ» [18, с. 260]. Вони є взаємозалежними і взаємодоповнюючими константами, від вдалого розв'язання яких залежить якість співпраці по обидва боки кордону. Адже, як стверджує професор Г. Шван, «політкоректність, відсутність розмов про спільні історичні проблеми не допоможе в налагодженні стосунків. Не вдасться уникнути розмов про минуле в майбутньому. Якщо про минуле не говорити, тоді виникає вакуум, який заповнюють стереотипи» [19].

Історичні стереотипи, як образи мислення і сприйняття оточуючого світу, завжди мали місце в польсько-українському прикордонні. Н. Яковенко, проаналізувавши тексти українських підручників

історії, прийшла до висновку, що існують два види стереотипів українців щодо Польщі та поляків щодо України. Перший стереотип, «найнепримиренніший за своїм словесним оформленням: поляки – це окупанти, які провадять планомірну політику підкорення й денаціоналізації України; Польща та Україна – засадничо окремі, нічим, окрім ворожості, не пов'язані політичні, соціальні та культурні організми» [20]. Більшість досліджень, які проводилися в незалежній Україні, засвідчують, що образ поляка, як і Польщі, в українців мають позитивне сприйняття [21, с. 63].

Нерідко логіка польсько-українських відносин обумовлювалася, та й продовжує обумовлюватися, не стільки реальним станом справ, скільки стереотипами. Це якраз той випадок, коли, за словами видатного філософа К. Ясперса, ми можемо «використовувати небіжчиків як casus (привід до ворожнечі)» [22].

Отже, специфікою польсько-українських відносин є існування різновидів стереотипів, які зумовлені подіями столітньої давності. Сьогодні можна стверджувати, що антипольські чи антиукраїнські виступи, у великій мірі, перебувають на маргінесі суспільств. Так, історичні «рани» стали причиною формування у свідомості українців і поляків різних стереотипів, які швидко не минають. Тим більше, якщо вони підігруються зацікавленими сторонами.

На взаємо сприйняття народів та подолання стереотипів та конфлікту пам'яті в Україні та Польщі в значній мірі впливає інтелігенція та церква. Так, важливе значення в отриманні нової якості українсько-польським відносинам відіграла українська та польська еміграційні еліти. Вони відкрили для повоєнного суспільства роль історичної спадщини в політичних відносинах обох країн, зокрема шляхом дискусій в польському еміграційному журналі «Культура», редактором якого був один із найвідоміших інтелектуалів С. Гедройць. Він вважав, що «історичні незлагоди – одна з найбільших перешкод у нормалізації польсько-українських взаємин» [23, с. 33]. Звертаючись до українців, він казав: «Сьогодні, коли історія вирішила суперечки з кордоном, час, мабуть, подбати про цю спільну історію з обох сторін» [23, с. 38]. Саме С. Гедройць ініціював в 1997 році лист польських інтелектуалів з засудження акції «Вісла». Про вплив польської еміграційної еліти на українсько-польські відносини говорить і польська публіцистка, українознавець Б. Бердиховська, яка зауважує, що «концепція східної політики й унормування польсько-українських відносин, створена в середовищі «Культури», мала вирішальний вплив на формування зовнішньої політики Третьої Речі Посполитої» [23, с. 55].

В українсько-польській політиці пам'яті, спрямованій на зближення, важливу роль в налагодженні міжнародного порозуміння відіграли інтелектуали, історики, громадські діячі. Українська та польська інтелігенція активно долучилися до українсько-польського діалогу навколо складних проблем минулого.

Українська громадськість підтримала намагання офіційних сторін дійти згоди і примиритися

навколо трагічних подій шістдесятирічної давнини своїм зверненням у день вшанування пам'яті з нагоди 60-ліття Волинських подій [24]. Так, відкриті листи інтелігенції, головним чином, свідчать про прогресивність ідеології примирення та відповідного мислення, важливість популяризацію ідеї польсько-українського порозуміння серед громадськості України. Створювана інтелігенцією картина українсько-польського порозуміння в ХХ столітті засвідчувала, що воно «відбувається не у показових акціях, не в заявах політичних лідерів, контактах і розширенні довіри між елітами двох країн, а в свідомості і душах людей» [25, с. 1]. Свою позицію щодо подій на Волині 1943 року та підтримки міжнародного примирення висловили ряд регіональних осередків громадських організацій, а також українці в Польщі [26; 27].

Представники польської інтелігенції оприлюднили уже згадане звернення з нагоди 50-ї річниці акції «Вісла», яке було покликане остаточно примирити український і польський народи. У зверненні говорилося, що «минуле не повинно впливати на майбутнє польсько-українських відносин, а польська сторона зможе гідно відшкодувати кривди, завдані етнічним українцям» [28, с. 5].

Важливу роль в налагодженні українсько-польського діалогу відіграли такі авторитетні особистості, як: Іван Павло II, Я. Куронь, Б. Осадчук, М. Рябчук, Я. Грицак, О. Гнатюк, Б. Бердиховська, А. Міхнік, М. Маринюк, Я. Пекло, П. Тима та інші. Їх наукова, літературна та публічна діяльність звертає увагу суспільства і політичних еліт на необхідності переосмислення історичного минулого, а не скочування до стану взаємозвинувачення.

Одним із механізмів осмислення історичного минулого стала серія історичних семінарів, що відбувалися під патронатом президентів і багатьох офіційних інституцій Польщі та України. Протягом 1994 – 2005 років відбулося одинадцять робочих зустрічей, присвячених обговоренню різних аспектів польсько-українських взаємин у 1918–1947 роках (започаткованих з ініціативи громадської організації «Karta») [29, с. 243]. Проблемні питання спільної історії були викладені в Протоколі узгоджень і розбіжностей [30]. Документи з зустрічей (офіційні виступи, доповіді, запис дискусії, протоколи узгоджень і розбіжностей) було опубліковано в багатотомному виданні «Польща і Україна: важкі питання» [31].

Свідченням наукового інтересу до проблемних сторінок українсько-польського минулого є велика кількість науково-практичних конференцій та семінарів. Загалом, протягом 1997-2005 років відбулося близько 250 конференцій з історії, соціології та політології, а також міждисциплінарних конференцій [32, с.306]. Зустрічі та конференції є одним із основних механізмів подолання міжнародних стереотипів. Як зауважує український вчений В.Кулик: «Історики творять певні оцінки, «факти», й не менш важливо мову для їх представлення, що за посередництва засобів масової інформації та освіти суттєво впливають на уявлення інших еліт та мас» [33].

Історія і надалі залишається одним із важливих напрямів польсько-українського діалогу. Тому, на часі опрацювання нових науково-теоретичних підходів до осмислення політики історичної пам'яті в Польщі і в Україні, їх місця в національному зближенні, свідомості та духовній сфері людини. У зв'язку з цим, як радить Н.Яковенко, варто було б «в більшій мірі – зосередити увагу на позитивному досвіді співпраці обох народів з метою «творення неконфліктного простору пам'яті» [34], що допоможе вивести українсько-польську співпрацю на новий якісний рівень.

Розуміючи необхідність забезпечення миру, добробуту та стабільності в Європі, співголови Українсько-польського форуму партнерства, що відбувся 20-21 грудня 2011 року у Варшаві, звернулися до парламентів двох держав з пропозицією про прийняття спільної ухвали щодо встановлення Дня пам'яті і поєднання українців і поляків. Водночас висловили стурбованість спробами окремих політиків «ініціювати ухвалення односторонніх тенденційних документів, які можуть мати негативний вплив на українсько-польські відносини» [35].

Підставою стурбованості була активність груп та осіб по обидва боки кордону, які відкидали конструктивний підхід в міжнаціональному діалозі. Саме цей факт змусив українських та польських інтелектуалів в 2012 році вкотре звернутися до громадськості з закликом – історія повинна служити справі примирення, а не поглиблювати упередження між народами [36].

Діяльність громадськості та інтелектуалів була помітною і в час відзначення 70-річчя Волинської трагедії. В Києві в квітні 2013 року було створено Громадський комітет «Примирення між народами» (далі – Комітет). Зокрема, Комітет ухвалу Сенату РП, в якій події 1943 року на Волині названо «етнічними чистками», охарактеризував кроком назад на шляху порозуміння. «Цей документ нехтує пам'яттю українців, котрі стали жертвами міжнаціонального порозуміння», – йдеться у зверненні [37]. Відповідне звернення підписали: перший Президент України Л.Кравчук, патріарх УПЦ КП Філарет, митрополит УПЦ МП Симеон, кардинал УГКЦ Любомир Гузар, віце-прем'єр міністр України (2007-2010) І. Васюник, історик В. Вятрович, письменниця М. Матіос, академік І. Юхновський, письменник Б. Олійник, актриса А. Роговцева. Громадський комітет «Примирення між народами» звернувся також до влад обох країн із закликом «не легковажити історичною пам'яттю і не заохочувати жодні політичні наміри, здатні завдати шкоди і нашим народам, і всій європейській справі» [37].

Осмислення українсько-польської історії було предметом багатьох дискусій на громадському та науковому рівнях напередодні Відзначення 70-річчя подій 1943 року на Волині. Зокрема, Посольство України в Республіці Польща та Студіум Східно-європейських досліджень Варшавського університету організували 19 червня 2013 року в Варшаві зустріч з делегацією Громадського комітету «Примирення між народами» [38]. Основою дискусії було прагнення сформулювати в суспільстві спільне

бачення порозуміння сусідніх народів. Позитивне сприйняття присутніми зустрічі і дискусії може засвідчити позитивний поступ в цьому питанні. Отож, ініціативи інтелектуалів протягом 1991-2013 років можна розцінювати як логічне продовження українсько-польської політики пам'яті, започаткованої на політичному рівні. Вони засвідчили налаштування української та польської сторони на досягнення порозуміння з головних проблемних питань спільної історії.

Як бачимо, польське й українське наукове середовище, громадські діячі, інтелектуали, інтелігенція, еліти сприяли реалізації «історичної політики». Різноманіття конференцій та семінарів, які відбулися, поглибили рівень досліджуваних проблем. Проте, на жаль, вони не вплинули переломно на українсько-польське порозуміння, політизацію історичного минулого право радикальними рухами прикордоння та конструювання неконфліктного пам'ятевого простору.

Один із механізмів конструювання політики пам'яті, пропагування міжнаціонального діалогу, який торкається інтелігенції, є шкільний підручник. Саме школа, історична освіта закладає основи сприйняття та розуміння міжнаціональних та міжрегіональних відносин, передаючи знання, образи і стереотипи. «Сьогоднішня сила нації, як стверджує О. Шпенглер, – це лише питання шкільної політики...» [39]. За необхідності створення спільних підручників висловлювалося деякі українські вчені [40]. Піднімаючи проблему написання підручника історії, інтелектуали чітко розуміли, що він є одним з найбільш впливових засобів впровадження політики пам'яті та формування історичного світогляду. «Критично необхідно – це ми самі будемо робити, і ми вже це робимо – почати писати спільний польсько-український підручник з історії – зокрема, щодо питання, яке викликає найбільші контраверсії не тільки в польському й українському, але й російському суспільстві – історії Другої Світової війни», – каже Я.Грицак [41]. Адаже підручник покликаний «вирішувати не стільки наукові, скільки ідеологічні завдання... Підручник надзвичайно важливий для «чистої» ідеології» [42, с. 227]. Так, написання спільного підручника є одним із основоположних елементів в українсько-польській політиці пам'яті.

Варто погодитися з твердженням Е. Шилз, що «за допомогою церковних служб, шкільних уроків і літературних текстів інтелектуали прищеплюють... ту особливу чуттєвість і уявлення, які неможливо розвивати самостійно» [39]. В українсько-польській співпраці частина інтелігенції, зумівши піднятися над стереотипами та больовими моментами історії, стала співучасником творення нової якісної ідеології взаємин. Найважливішою функцією інтелігенції є зберігання та відтворення всієї або переважної більшості соціально значущої інформації. В українсько-польських відносинах найбільш значущою, на наш погляд, є ідея міжнаціонального порозуміння, яка відкриває перспективи більш тісної гуманітарної співпраці прикордоння.

Історична пам'ять у ХХ столітті вийшла за межі дипломатичних установ. Вона почала коригуватися

громадськістю, інтелекцією, інтелектуальними, елітами обох держав – почав проявлятися суспільний рівень дипломатії. Саме їм належить важлива роль в регулюванні конфлікту пам'яті, творенні нової якості ідеології взаємин. Проте інтелектуалам, інтелігенції не вдалося вплинути переломно на українсько-польське порозуміння та конструювання неконфліктного пам'ятевого простору.

Отже, розуміння всієї складності спільного минулого двох народів змушує дослідників по-новому подивитися на українсько-польські відносини, шукати шляхи остаточного вирішення міжнародних протиріч. Досягнути високої мети, на нашу думку, можна акцентуючи увагу на напрацьованні науковцями нового канону суспільного консенсусу, пропагованого через позитивний досвід українсько-польського минулого. Варто наголосити, що праця інтелектуалів відіграла провідну роль у легітимізації історичної пам'яті, яка спрямовувала завжди зовнішньополітичні відносини у конструктивне русло співпраці.

### Список використаних джерел

1. Роїк Н. (2014) *Гуманітарна складова українсько-польського транскордонного співробітництва* (автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»). Чернівці, 20с.

2. Мотика Г. (2009) Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна*. [Online] 4, С. 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukraj-ina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-g>. [Accessed 16.02.2018]

3. Грицак Я. (2009) Що по Гедройцеві? In: *Європа – Минуле і майбутнє. Візії і ревізії* : матеріали Міжнар. конф. пам'яті Єжи Гедройця, Київ, 24–26 листопада 2006р. Київ : Вид-во «Часопис.Критика», С. 85 – 89.

4. Осадчук Б. (2009) Модель вибачення. In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій», пер. з пол., упоряд. М. Войцехівський. Київ-Варшава : Дух і література, С. 43 – 54.

5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: [http://www.eurozine.com/articles/2009\\_06\\_29\\_zhurzenko.uk.html](http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html). [Accessed 8.05.2019].

6. Маринович М. (2010) Польща й Україна після медового місяця. *Критика*. № 5 – 6 (151-152), С. 27 – 29.

7. Рябчук М. (2001) За огорожею Меттерніхового саду. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. [Online] 20, С. 6 – 20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018]

8. Яковенко Н. (2003) Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Незалежний культурологічний часопис «І» (Волинь 1943. Боротьба за землю)*. [Online] № 28, С. 295 – 305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018]

9. Томпсон С. (2010) Способи пам'ятати : приклад Польщі. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018]

10. Boll F. (eds) (2010) *Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, F.Boll, W. Wysocki, K. Ziemer, T.Rothem (eds), Warszawa: Neriton, S. 9-22.

11. Генік М. (2009) Інституалізація процесу міжнародного примирення у діяльності вищих законодавчих органів України і Польщі. In: *Панорама політологічних*

*студій* : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. [Online] Рівне: РДГУ, 3, С.105 – 112. Available from: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Pps/2009\\_3.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf). [Accessed 16.02.2018]

12. Горська Н., Трохимчук С. (eds) (2002) *Польсько-німецьке примирення та співпраця в контексті євроінтеграції*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 96с.

13. Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] S. 7 – 24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]

14. Хальбвас М. (2005) Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. [Online] 2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018]

15. Рикёр П. (2004) Память, история, забвение. *Издательство гуманитарной литературы*. [Online] 728с. Available from: [http://www.gumer.info/bogoslo\\_v\\_Buks/Philos/Rik/index.php](http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php) [Accessed 16.02.2018]

16. Хаттон П. (2003) *История как искусство*. [Online] С.Пб.: Владимир Даль, 424с. Available from: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/History/hatt/index/php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index/php) [Accessed 16.02.2018]

17. Миллер А. (2008) Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России. *Отечественные записки*. [Online] 5 Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018]

18. Павлюх М. (2007) Стереотипи і образи України та українця у сучасній польській журналістиці. In: *Вісник Львівського Національного Університету*, Серія: Журналістика, Вип. 30, С. 253–261.

19. Polityczna poprawność nie pomoże w pojednaniu polsko-niemieckim (2010). In: *Polsko-niemiecka konferencja doktorantów «Rola narracji historycznej w stosunkach polsko-niemieckich»*, [Online] Warszawa-Berlin: Instytut Politologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Akademia Katolicka w Berlinie, 25-27 maja 2010r. Available from: <http://www.dw.de/dw/article/0,,5632957,00.html>. [Accessed 16.02.2018]

20. Яковенко Н. (2003) Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Незалежний культурологічний часопис «І» (Волинь 1943. Боротьба за землю)*. [Online] № 28, С. 295 – 305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm> [Accessed 16.02.2018]

21. Hrycak J. (2009) Stereotypy o stereotypach: pogranicza ukraińsko-polskie i problemy jego prezentacji. In: *Akulturacyja/asumilicja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku*. R. Traba (ed.). T.1. Stereotypy i pamięć, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych-Niemiecki Instytut Historyczny, S. 53 – 76.

22. Кралюк П. (2011) Польсько-українські відносини: у полоні стереотипів і взаємних образ. *Дзеркало тижня*. [Online] № 42, 18 листопада. Available from: [http://dt.ua/SOCIETY/polsko-ukrayinski\\_vidnosini\\_u\\_poloni\\_stereotipiv\\_i\\_vzaimnih\\_obraz-91844.html](http://dt.ua/SOCIETY/polsko-ukrayinski_vidnosini_u_poloni_stereotipiv_i_vzaimnih_obraz-91844.html). [Accessed 16.02.2018]

23. Бердиховська Б. (ed.) *Є. Гедройць та українська еміграція: листування 1950-1982 років*. Київ: Критика, 2008, 752 с.

24. Відкритий лист представників української інтелігенції з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині, (2003) *Воєнна історія*. [Online] № 3-4. Available from: [http://warhistory.ukrlife.org/3\\_4\\_03\\_2.htm](http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm). [Accessed 16.02.2018]

25. Дух миру і благодаті на цвинтарі, (2005) *Obozrevatel* [Online] Available from: <http://www.obozrevatel.com/news/2005/6/25/22258.htm>. [Accessed 16.02.2018]

26. Звернення Львівської обласної організації Спільки офіцерів України до корпусу офіцерів кадр і запасу Війська Польського з приводу трагічних подій на Волині 1943 року, (2003) *Львівська газета*. [Online] 21 травня. Available from: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>. [Accessed 16.02.2018]

27. Послання Конгресу українців Польщі «До польського народу», (2009) In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій» М. Войцехівський (ed). Київ-Варшава: Дух і література, С. 112 – 116
28. Відкритий лист представників польської інтелігенції з приводу 50-ї річниці акції «Вісла», (1997) *Незалежний культурологічний часопис «І»*. №10, С. 4 – 6.
29. Менджецький В. (2010) Мова діалогу між польськими та українськими істориками на зламі XX-XXI століття. *Україна Модерна*. [Online] № 5, С. 243–250. Available from: <http://www.historians.in.ua/docs/umoderna/um16/ukraina-moderna-16-5-2010-pp243-250.pdf> [Accessed 16.02.2018]
30. Узгодження і розбіжності II Міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках», (2003) *Незалежний культурологічний часопис «І»*. [Online] № 28. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/uzhodzhen.htm>.
31. *Україна і Польща: важкі питання: матеріали Міжнар. наук. семінарі «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»*, (1998-2005). Т. 1-10. Варшава – Луцьк: ТИРСА.
32. Kotowska A., Malikowski M. (2008) Ważniejsze polsko-ukraińskie konferencje naukowe (1991-2007) w zakresie historii, politologii, sociologii. In: *Polskie pogranicza w procesie przemian*. Z. Kurcza (ed). T.1. Wałbrzych: Wydawnictwo WWSZiP, S. 283 –312.
33. Кулик В. (2012) Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. *Historians*. [Online] 20 вересня. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychneprotyradianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini> [Accessed 16.02.2018]
34. Яковенко Н. (2012) Концепція нового учебника української історії. [Online] Available from: <http://polit.ua/lectures/2012/10/16/yakovenko.html> [Accessed 16.02.2018]
35. Інтелектуали Польщі та України просять встановити День примирення, (2011) *Історична правда*. [Online] 26 грудня. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/12/26/66344> [Accessed 16.02.2018]
36. Декларація, ухвалена на урочистостях у зв'язку з відкриттям у Львові меморіальної дошки на честь Куроня Я., (2012) *Радіо свобода*. [Online] Available from: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24640040.html> [Accessed 16.02.2018]
37. Звернення Громадського комітету «Примирення між народами», (2013) [Online] Available from: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110> [Accessed 16.02.2018]
38. Relacja ze spotkania z przedstawicielami Społecznego Komitetu Pojednania Między Narodami [Online] Available from: <http://www.studium.uw.edu.pl/?post%2F16772> [Accessed 16.02.2018]
39. Литвиненко О. (2000) Соціальна пам'ять та інтелігенція. *Науково-політичний журнал «Людина і політика»* [Online]. № 3(9) Available from: <http://lp-ua.info/?p=99> [Accessed 16.02.2018]
40. Нора П. (1999) Проблематика мест памяти. In: Нора П., Озуф М., Ж. де Пюїмеж, Винок М. (eds) *Франція-пам'ять* [Online] СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 328s., С. 17-50. Available from: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> [Accessed 16.02.2018]
41. Грицак Я. (2011) Потрібен спільний польсько-український підручник з історії. [Online] Available from: [http://www.puoep.org/archive\\_ua.php](http://www.puoep.org/archive_ua.php). [Accessed 16.02.2018]
42. Маклюк О. (2011) Історична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації Центрально-Східної Європи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. [Online] Вип. XXX, С. 223-232. Available from: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/30/maklyuk.pdf> [Accessed 16.02.2018]
1. Royik N. (2014) *Humanitarna skladova ukrain'skopol'skogo transkordonnogo spivrobitnystva* [Humanitarian component of Ukrainian-Polish cross-border cooperation: abstract. diss. for the sciences. degree of Cand. polit. Sciences: Special. 23.00.04 «Political problems of international systems and global development»]. Chernivtsi, 20c. [Ukrainian]
2. Motyka G. (2009) *Druga svitova viyna v polsko-ukrain'skyh istorychnyh dyskusiyah* [World War II in Polish-Ukrainian historical discussions]. *Ukraine Modern* [Online] 4, 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukrajina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-r>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]
3. Hrycak J. (2009) *Shcho po Gedroycevi*. In: [Europe is the past and the future. Visions and Revisions: International Materials. Conf. in memory of Jerzy Giedroyc], Kyiv, November 24-26, 2006. Kyiv: Kritika Magazine, 85–89. [Ukrainian]
4. Osadchu B. (2009) *Model vybachennia* In: [Volyn: two memories]. Collection of articles published in the Election Gazette, trans. with gender, order. M. Wojciechowski. Kiev-Warsaw: Spirit and Literature, 43–54. [Ukrainian]
5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: [http://www.eurozine.com/articles/2009\\_06\\_29\\_zhurzenko.uk.html](http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html). [Accessed 8.05.2019].
6. Marynowych M. (2010) *Polsha i Ukraina pislia medowogo misiatsia*. [Poland and Ukraine after honeymoon]. *Critics*, 5 – 6 (151-152), 27–29. [Ukrainian]
7. Riabchuk M. (2001) *Za ogorozieiu Metternihovogo sadu*. [Behind the Metternich garden fence]. *Independent Cultural Journal "I"*. [Online] 20, 6–20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]
8. Jakovenko N. (2003) *Polshcha ta polaky v shkilnyh pidruchnykah istorii, abo vidlunnia davniogo i nedavniogo mynulogo* [Poland and the Poles in school history books, or the echo of the ancient and recent past]. *Independent cultural journal "I" (Volyn 1943. Fighting for land)*. [Online] 28, 295–305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]
9. Tompson E. (2010) *Sposoby pam'ataty: pryklad Polshchi*. [Ways to Remember: An Example of Poland]. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]
10. Boll F. (2010) *Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia*. Wprowadzenie. In: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, F.Boll, W. Wysocki, K. Zierner, T.Rothem (eds), Warszawa: Neriton, 9-22.
11. Genyk M. (2009) *Instytucjonalizacja procesu miznacjonalnego przymyrennia u ditalnosti vysshchyh zakonodavchyh organiv Ukrainy i Polshchi*. [Institutionalization of the process of interethnic reconciliation in the activities of the higher legislative bodies of Ukraine and Poland]. In: *Panorama of Political Science Studies: Scientific Bulletin of Rivne State Humanities University*. [Online] Rivne: RDGU, 3, 105-112. Available from: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Pps/2009\\_3.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf). [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]
12. Gorska N., Trohymchuk S. (eds) (2002) *Polsko-niemieckie ptymyrennia*. [Polish-German reconciliation and cooperation in the context of European integration]. Lviv: Franko National University, 96c. [Ukrainian]
13. Nora P. (1989) *Between memory and history: les lieux de memoire*. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] 7-24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]
14. Halbwachs M. (2005) *Kolektyvna i istorychna pamiat*. [Collective and historical memory]. *Emergency ration*.

[Online] 2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

15. Ricoueur P. (2004) Pamiat', istoriia, zabviennye. [Memory, history, oblivion]. *The publishing house of humanitarian literature*. [Online] 728c. Available from: [http://www.gumer.info/bogoslo\\_v\\_Buks/Philos/Rik/index.php](http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php) [Accessed 16.02.2018] [Russian]

16. Hutton P. (2003) *History as the Art*. [Online] S.Pb: Vladimir Dal', 424 c. Available from: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/History/hatt/index/php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index/php) [Accessed 16.02.2018] [Russian]

17. Miller A. (2008) Istoricheskaia politika i yejo osobenosti v Polshche, Ukrainie i Rossii. [Historical politics and its features in Poland, Ukraine and Russia]. *Domestic notes*. [Online] 5 Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

18. Pavluh M. (2007) Stereotypy i obrazy Ukraïny ta ukraïntsia v suchasniï polskiy zhurnalistytsi. [Stereotypes and images of Ukraine and Ukrainian in contemporary Polish journalism] In: Visnyk Lvivskogo Natsionalnogo Universytetu, Seria: Zhurnalistyka, Vyp. 30, S. 253–261 [Ukrainian]

19. Polityczna poprawność nie pomoże w pojednaniu polsko-niemieckim (2010). In: *Polsko-niemiecka konferencja doktorantów «Roma narracji historycznej w stosunkach polsko-niemieckich»*, [Online] Warszawa-Berlin: Instytut Politologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Akademia Katolicka w Berlinie, 25-27 maja 2010r. Available from: <http://www.dw.de/dw/article/0,,5632957,00.html>.

20. Yakovenko N. (2003) Polshcha ta poliaky v shkilykh pidruchnykh istorii, abo vidlunna davn' iogio i nedavn' iogio mynulogo. [Poland and the Poles in school history books, or the echo of the ancient and recent past]. *Independent cultural journal "I" (Volyn 1943. Fighting for land)*. [Online] № 28, C. 295 – 305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

21. Hrycak J. (2009) Stereotypy o stereotypach: pogranicza ukraïnsko-polskie i problemy jego prezentacji. In: *Akulturacya/asumiliacija na pograniczach kulturowych Europy Srodkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku*. R. Traba (ed.). T.1. Stereotypy i pamięć, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych-Niemiecki Instytut Historyczny, S. 53 – 76.

22. Kraliuk P. (2011) Polsko-ukraïnski vidnosyny: u poloni stereotypiv i vzaiemnuh obraz. [Polish-Ukrainian Relations: Captivating Stereotypes and Mutual Images]. *The mirror of the week*. [Online] № 42, 18 листопада. Available from: [http://dt.ua/SOCIETY/polsko-ukrayinski-vidnosini\\_u\\_poloni\\_stereotypiv\\_i\\_vzaiemnih\\_obraz-91844.html](http://dt.ua/SOCIETY/polsko-ukrayinski-vidnosini_u_poloni_stereotypiv_i_vzaiemnih_obraz-91844.html) [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

23. Berdyhavska B. (ed.) *Gedroyts' ta ukraïns'ka emigratsia: lystuvannia 1950-1982*. [Gedroyc and Ukrainian emigration: correspondence 1950-1982]. Kyiv: Criticism, 2008, 752 c.

24. Vidkrytyi lyst predstavnykiv polskooi inteligentsii z pryvodu 60. richnutsi zbroinogo ukraïns'ko-polskogo konfliktu na Volyni, (2003) [An open letter to representatives of the Ukrainian intelligentsia on the occasion of the 60th anniversary of the armed Ukrainian-Polish conflict in Volyn]. *Military History*. [Online] № 3-4. Available from: [http://warhistory.ukrlife.org/3\\_4\\_03\\_2.htm](http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm). [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

25. Duh myru i blagodati na tsyventari, (2005) [Spirit of peace and grace in the cemetery]. *Obozrevatel* [Online] Available from: <http://www.obozrevatel.com/news/2005/6/25/22258.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

26. Zvernennia Lvivskoyi oblasnoyi organizacii Spilky ofitseriv Ukrainy kadry i zapasu Vyska Polskogo z pryvodu tragicznykh podiy na Volyni 1943 r. (2003) [Address of the Lviv Regional Organization of the Union of Officers of Ukraine to the Corps of Officers of the Polish Army's Frame and Reserve regarding the tragic events in Volhynia, 1943]. *Lviv Gazette*. [Online] 21 may. Available from: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

27. Polshchannia Kongresu ukraïntsv Polshchi «Do polskogo narodu» [Message from the Congress of Ukrainian Ukrainians to the Polish People], (2009) In: Volyn: two memories. Collection of articles published in the Election Gazette by M. Wojciechowski (ed). Kiev-Warsaw: Spirit and Literature, P. 112 – 116 [Ukrainian]

28. Vidkrytyi lyst predstavnykiv polskooi inteligentsii z pryvodu 50. richnytsi aktsii « Visla» [Open letter to representatives of the Polish intelligentsia on the occasion of the 50th anniversary of the Wisla campaign], (1997) *Independent Cultural Journal «I»*, №10, P. 4 – 6.

29. Medzhets'kyi V. (2010) Mova dialogu mizh polskymy ta ukraïnskymy istorykamy na zlami XX-XXI stolottia. [The language of dialogue between Polish and Ukrainian historians at the turn of the XX-XXI century]. *Ukraine Modern*. [Online] № 5, C. 243–250. Available from: <http://www.historians.in.ua/docs/umoderna/um16/ukraina-moderna-16-5-2010-pp243-250.pdf> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

30. Uzhodzhennia ta rozbizhnosti II Mizhnarodnogo naukovogo seminaru istorykiv «Ukraïnsko-polski vidnosyny v 1918-1947», (2003) Reconciliation and differences II International Scientific Seminar of Historians «Ukrainian-Polish Relations in the 1918-1947 Years», *Independent Cultural Journal «I»*. [Online] № 28. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/uzhodzhen.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

31. Ukraina i Polshcha: vazhki pytannia. Materialy Mizhnar. nauk. seminariv «Ukraïnsko-polski vidnosyny pid chas Drugoyi svitovoyivynny», (1998-2005). [Ukraine and Poland: difficult questions. Materials International. Sciences. seminars «Ukrainian-Polish relations during the Second World War». T. 1-10, Varshava – Lutsk: TYRSA. [Ukrainian]

32. Kotowska A., Malikowska M. (2008) Ważniejsze polsko-ukraïnskie konferencje naukowe (1991-2007) w zakresie historii, politologii, sociologii. In: *Polskie pogranicza w procesie przemian*. Z. Kurcza (ed). T.1. Wałbrzych: Wydawnictwo WWSZiP, S. 283 – 312.

33. Kulyk V. (2012) Natsionalistychne proty radian'skogo: istorychna pamiat' u nezalezhniy Ukraini. [Nationalist vs. Soviet: Historic Memory in Independent Ukraine]. *Historians*. [Online] 20 вересня. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhniy-ukraini> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

34. Yakovenko N. (2012) Kontseptsyia novogo uchebnika ukraïns'koy istorii. [The concept of a new textbook of Ukrainian history]. [Online] Available from: <http://polit.ua/lectures/2012/10/16/yakovenko.html> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

35. Intelktualy Polshchi i Ukrainy prosiat' vstanovyty Den' prymyrennia, (2011) [Intellectuals of Poland and Ukraine to ask for reconciliation Day]. *Historical truth*. [Online] 26 december. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/12/26/66344> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

36. Deklaracyia, uchvalena na urochystostiah u zviazku z vidkryttiam u Lvovi memorialnoyi doshky na chest' Ya. Kuronia, (2012) *Radio freedom*. [Online] Available from: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24640040.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

37. Zvernennia Gromadskogo komitetu «Prymyrennia mizh narodamy», (2013) [Appeal from the Public Committee for Reconciliation between Nations]. [Online] Available from: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

38. Relacyia ze spotkania z przedstawicielami Społecznego Komitetu Pojednania Między Narodami [Online] Available from: <http://www.studium.uw.edu.pl/?post%2F16772>

39. Lytvynenko O. (2000) Socialna pamiat' ta intelektualy. [Social memory and intellectuals]. Scientific and Political Magazine «Man and Politics». [Online]. № 3(9) Available from: <http://lp-ua.info/?p=99> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

40. Nora P. (1999) Problematika mest pamiaty. In: Nora P., Ozuf M., Zh. de Piuimezh, Vinok M. (eds) *Frantsyia-pamiat'*. [Problems of memory locations. France-memory]. [Online] SPb.: SPb University, 328s. C. 17-50. Available from: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

41. Hrytsak Ya. (2011) Potribnyi spilnyi polsko-ukrain-skyi pidruchnyk z istorii. [A common Polish-Ukrainian history textbook is required]. [Online] Available from: [http://www.puoep.org/archive\\_ua.php](http://www.puoep.org/archive_ua.php). [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

42. Makliuk O. (2011) Istorychna pamiat' v umovah transformatsii Centralno-Shidnoi Europy. [Historical memory and memory politics in the context of the transformation of Central and Eastern Europe]. *Scientific works of the History Department of Zaporizhzhya National University*. [Online] Вип. XXX, С. 223-232. Available from: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/30/maklyuk.pdf> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]